

XALIQ ERTEKLERI HÁM OLARDI ÚYRENIW METODOLOGIYASI**KAMALOVA NIGORA BAXADIROVNA****QORAQOLPOQ DAVLAT UNIVERSITETI TAYANICH DOKTORANTI****<https://doi.org/10.5281/zenodo.14538838>**

ANNOTATSIYA: Bul maqalada xalıq ertekleriniń kórkem, mádeniy hám pedagogikalıq áhmiyetin úyreniwge arnalǵan. Xalıq ertekleri xalıq awızsha dóretpeniń áyyemgi hám bay janrı bolıp, olar milliy mentalitet, dúnyáǵa kóz qaras, tárbiyalıq hám ruwxıy qádiriyatlardı ańlatadı. Izertlewde xalıq ertekleriniń payda bolıwı, rawajlanıwı, túrleri hám olardıń mazmun-mánisi úyreniledi. Xalıq erteklerin úyreniw arqalı jetkinshektiń ruwxıy tárbiyasın qalıplestiriw, olarda insaniy pazıyletlerdi rawajlandırıw hám dóretiwshilik pikirlew qábiletin asırıw maqset etiledi. Izertlew ádebiyattanıw ilimi, folkloristiklik hám pedagogika pánlerine úles qosadı.

KEY WORDS: Ertek, metodologiya, Inglis xalıq ertekleri, awızeki xalıq ertekler, janr, folklor. salıstırmalı-tipologiya, strukturalıq-semiotika.

Ertekler xalıq dóretiwshiliginiń keń tarqalǵan janrı. Ertekler óziniń janrlıq tábiyatı boyınsha haqıyqıy turmıstan uzaq, onda turmısta ushıraspaytuǵın derlik qıyalıy (fantastikalıq) syujetlerge qurıladı. Inglis xalıq ertekleri, erteklerdiń kishi janrı bolıp, tiykarınan qarım-qatnas hám azı-kem romantikanı óz ishine aladı. Biraq bul ásirese Angliya mámleketi ádebiyatına tiyisli emes. Basqa mámleketlerdiń xalıq erteklerinde de usınday qarım-qatnas hám romantikalıq tábiyatqa iye emes kórinislerdi seziwimizge boladı. Biraq ádebiyatqa beyimlestirilgen variantlarda bul xalıq ertekleri haqqında basqa da romantikalıq túsinikler payda boldı. Haqıyqıy xalıq ertekleri pútkilley ózgesheliklerge iye boladı. Angliya ádebiyatınıń ózine tán tárepi sonda, xalıq ertekleri, dóretpeleri romantikaǵa qaraǵanda, kóbirek yumorlıq sıpatqa iye. Konstrukciyalıq sıyıqlar bolsa kem ushırasadı. Jozef Jeykobs 1890-jılı óziniń «Inglis ertekleriniń sóz baslaması»nda Kant-Fabel inglis ertekleriniń «Ápiwayı forması» dep oylaw ushın belgili dáliller bar ekenligin aytıp ótken [1,7]. Bul balladalardaǵı sıyaqlı ráwiyat hám qosıq aralaspaı bolıp tabıladı. Inglis xalıq ertekleri balladalardıń usınday metrikalıq formasında saqlanıp qalmaqta. Angliyada, Shotlandiyada yamasa Arqa Angliyada erteklerdi aytıp beriwdiń ádettegi ballada formasınan basqasha usılların bildiretuǵın túrleri de bar. Ertek - jalǵanlar, goblinler, elfler, trollar, gigantlar hám sóylewshi haywanlar sıyaqlı xalıq qaharmanları, ádette, sıyqırshılar sıyaqlı ótkir waqıyalardıń izbe-izligin óz ishine alıwı múmkin bolǵan qıyalıy gúrriń bolıp tabıladı. Ertekler awızeki xalıq erteklerinde de, ádebiy jazba kóriniste de ushırasadı. Onıń tariyxın izertlew qıyın, sebebi tek ádebiy formalar ǵana saqlanıp qalǵan. Bári bir, ádebiy shıǵarmalardıń negizi bolǵan ertekler, janr sıpatında tán alınbaǵan bolsa da, mın jıllardan berli bar ekenligin dálilleydi.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde su'wretlenetuǵın waqıyalar ku'ta qızıqlı, tartımlı, qıyalıy oy-pikirdiń juwmaqlarına qurılǵan, bayanlaw usılı ápiwpayı hám tu'sinikli bolıp keledi. Ertekler sóz óneriniń epikalıq (epos) tu'rine jatadı, kórkem tildiń proza tu'ri menen de, poeziya (qosıq) tu'ri menen de bayanlana beredi. Ertekler mázi qızıq ushın, ermek ushın shıǵarılmaydı, olarda xalıqtıń ásirlik ármanları, tilekleri, jaqsılıq ushın jamanlıqqa qarsı gu'resleri sáwlelengen. Erteklerdi syujetlik qurılısına, tematikasına, mazmunına, obrazlardıń hár qıylılıǵına qaray shártli tu'rde bir neshe tu'rlerge bóliwge boladı. Olardan u'sh tu'ri

folklorda keńirek tarqalgan: 1.Qıyalıy ertekler. 2.Turmıs ertekleri.3.Haywanlar haqqında ertekler.[2,] Bunday ertekler qaraqalpaq folklorında da kóp ushırasadı.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, ertek úsh ásirdeń kóbirek waqıt dawamında ilimiy izertlew obyektı bolıp, onı úyreniwde hár qıylı qatnas yamasa usıllardan paydalanıladı. Biz folklorlıq shıǵarmalarǵa baǵıshlangan shıǵarmalar ishinde eń kóp ushırasatuǵın usıllardı usınıs etemiz. E.M.Meletinskiy folklor ishinde izertlengen erteklerdiń úsh tárepini atap ótedi: 1) genetikalıq, 2) syujetlerdiń rawajlanıwı, 3) ertektiń rásmiy poeziyalıq dúzilislerin úyreniw [3, b. 4]. Bir qansha genetikalıq aspekt sheńberinde izertlewler alıp barǵan ilimpazlar ertek janrı, miften kelip shıǵatuǵının atap ótti. V.Ya. Propp ertek hám ápsana arasındaqı baylanıs bar ekenligin hám ertektiń sol arqalı kelip shıǵıwı haqqında sóz etip, «Aǵa-inili Grimmeler» ertegi diniy sıpatqa iye ekenligin tastıyıqlaytuǵının aytadı. Házirgi waqıtta bizge ertek sıpatında jetip kelgen shıǵarma - bul Hind-Evropanıń birlesiwı haqqındaqı ápsanası bolıp tabıladı. [4, b. 122]. «Ertektiń negizi mifge jaqın»- degen pikirlerge M.N.Makarov, F.I.Buslaev, V.Shvarc, M.Miller hám basqalar da qosılǵan. «Ertekler dúzilisi shıǵarmasında» jazılıwınsha, «Klassikalıq ertek (V.Ya. Propp) miften pútkilley ózgeshe» [4, 14].A.Vann Gennep, B.K.Malinovskiy, F.U.Boaslardıń pikirinshe, ertek ideyalar hám úrp-ádetlerdi sáwlelendiretuǵın «kompleks simvolı» degen túsinikti biykarlawǵa urınǵan. Biraq, E.M.Meletinskiydiń pikirinshe, bul háreketler nátiyjeli bolmadı, sebebi «izertlewshiler dáslepki qatnasıqlardı tek tallaw menen sheklenip, kórkemlik waqıya sıpatında ertektiń sociallıq mánisin hám ózine tán ózgesheliklerin ashıp bere almadı» [3, 4].Ekinshi tárepini «tariyxıy turmıslıq hám sayaxatlı waqıya» sıpatında kózden ótkeredi. «Syujetlerdiń rawajlanıwı belgili bir xalıqlardıń tariyxı hám sociallıq turmısı menen baylanıslı emes» dep esaplaǵan. Bul baǵdar wákilleri arasınan E.M.Meletinskiy, A.A.Arne, V.N.Anderson, K.Kron, S.fon Sidov hám S.Tompsonlardı atap kórsetedi. Sonı da aytıp ótiw kerek, bul teoriya túrli mádeniyatlar ishinde ózine tán milliy ózgesheliklerge iye bolǵan, bir qatar uqsas waqıyalardıń bar ekenligine qarsılıq bildiredi. Úshinshi tárep wákilleri A. Olrik, E.T. Kristensen hám basqalar, erteklerdiń poeziyalıq dúzilisi «ózińizniń sociallıq mazmunı hám ideyaları menen baylanıslı emes» dep kórsetiledi. Bunda ertekti úyrenip atırǵanımda onıń tariyxıy rawajlanıwın esapqa alıwımız kerek. E.M.Meletinskiydiń sózlerine itibar bersek, hár úsh tárep te, erteklerdi jeterli dárejede tolıq túsiniwge tosqınlıq etetuǵın kemshiliklerdiń bar ekenligin aytqan.

Ertek- ulıwma xalıq awızeki dóretiliwshiligin úyreniwdiń usılı sıpatında salıstırmalı tariyxıy metod tiykarında úyrenilgen. (V.M.Jirmunskiy, B.N. Putilov, E.A.T. Meletinskiy hám basqalar). V.M. Jirmunskiy «Salıstırıw» túsinigine tariyxıy hádiyseler arasındaqı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlaw hám olardı tariyxıy túsindiriwdi dep baha bere otırıp, [5,98] milletler aralıq óz-ara qatnasıqlar bolmaǵanda ulıwma rawajlanıw procesi nátiyjesinde payda bolatuǵın uqsaslıqlar tariyxıy-tipologik analogiyalar dep ataladı dep kórsetedi.

Ádebiyat hám folklorda keń tarqalgan bunday uqsaslıqlar, milliy ayırmashılıq hám ózgesheliklerge iye. Bunday uqsaslıqtıń ayqın úlgeri, ertek syujetleri bolıp esaplanadı. Ayırım syujetler (máselen, Zolushka, Sáhıbjamal hám Maqluq) hár turli mámlekettiń ertegi bolıwına qaramastan, bir-birine jaqın xalıqlardıń mádeniy ózgeshelikleri menen baylanıslı ayırmashılıqlarǵa iye. B.N. Putilov folklorda birden-bir salıstırmalı tariyxıy izertlew tárepini joq ekenligin kórsetedi. Óz mánisine qaray bir-birine jaqın bolǵan hár qıylı usıllar, hár qıylı baǵdarlardı qalıplestirdi. Avtor bılay jazadı: «Sonıń ushın mifologiyalıq mekteptiń salıstırmalı

tariyxiy usılı haqqında, antropologiyalıq (etnografiyalıq) mektep usılı, tariyxiy hám neotariyxiy mektep, strukturalizm usılı haqqında, tariyxiy-tipologik usıl haqqında [65, b. 8]. salıstırmalı-tipologiyalıq baǵdarları, túrli xalıqlar folklorındaǵı uqsaslıqlar nátiyjesinde júzege keledi, dep esaplaǵan. Bul arqalı izertlewshiler eń keń kólemli salıstırmalı materiallardı usınǵan halda xalıqlardıń mádeniy-tariyxiy baylanıslar máselesin kóterdi» [44,110-bet]. Salıstırmalı tariyxiy usıl folklorda túrli syujet hám motivlerdiń óz ara baylanıslılıǵın, olardıń variantların salıstırıw, ulıwmalıq táreplerin ajratıp kórsetiw hám nátiyjede olardıń ózine tán mádeniy ózgesheliklerin anıqlaw ushın qollanıladı. Bul usıl tekstti úyreniwdiń tiykarǵı usıllarınan biri bolıp, xalıq awızeki dóretiwshiliginde de, jazba ádebiyatda da qollanıladı. Salıstırmalı tariyxiy metod tiykarında B.N. Putilov tariyxiy hám tipologiyalıq tárepın atap ótedi. Avtordıń pikirinshe, tipologiya folklordıń barlıq janrlıq túrlerinde áhmiyetli rol oynaydı, onı bir pútin dóretiwshilik sıpatında da , dóretiwshiliktiń real nátiyjeleriniń jıyındısı [6, 9] hám onıń ayrıqsha bólimleri sıpatında da qaraydı. Joqarıda biz erteklerdiń tipologiyasın atap óttik. Ol syujet túrine qarap belgilenedi. B.N. Putilovtıń sózlerine qaraǵanda, tariyxiy hám tipologiyalıq teoriyanıń dıqqat orayında «korrelyaciya da qarama-qarsı sistemada tariyxiy dinamikanı anıqlaw ushın material bolıwı múmkin» [6, 12].Kóplegen izertlewshiler (V. Ya. Propp, E. M. Meletinskiy, K. V. Chistov, B. N. Putilov, P. G. Bogatyrev hám basqalar) izertlewleriniń jáne bir áhmiyetli tárepi strukturalıq-semiotikalıq usıl bolıp tabıladı. Avtor S.Yu. Neklyudovtıń atap ótiwinshe: «Salıstırmalı-tipologiya hám strukturalıq-semiotikalıq usıllar tereń úzliksiz qatnaslar menen baylanıslı hám ol bir-birin toltıradı» [7, 45]. Strukturalıq-semiotikalıq usıldın tiykarǵı ayırmashılıǵın túsindirip, N.O. Osipova bılay dep jazadı: «Mádeniyat hár qıylı tarawlarda - kórkem óner, sociallıq formalar (shólkemler, mákemeler), dástúrler, úrp-ádetler, ápsanalar, keń simvolikalıq sistemalarda hár qıylı shriftler hám álipbe menen jazılǵan úlken kólemli tekst sıpatında qaraladı» [8, 5-6]. Avtordıń atap ótiwinshe, bul usıldan paydalanıw jumıstın shólkemlestiriliwin hám dúzilisın anıqlawǵa, tekst strukturası onıń mánisin qalay jetkerip beriwın túsiniwge járdem beredi. Solay etip, bul usıl turaqlı dúziliske, tákirarlanıwshı motivlerge iye, biraq hár túrli mazmundaǵı syujetlerge iye bolǵan erteklerdi úyreniwde júdá áhmiyetli. Bul usıldın abzallıǵı E.M.Meletinskiy tárepinen atap ótilgen. Avtordıń pikirinshe, strukturalıq-semiotikalıq usıl «motivler hám belgilerdiń huqıyqı mánisi» dep esaplanadı [3,187]. Biziń pikirimizshe, eń kóp tarqalǵan ertekler-kórkem ádebiyattıń bir janrı sıpatında hám folklordıń milliy ózgeshelikleri baǵdarında joqarı kórkemlik dárejesinde úyreniledi. Bunnan tisqari, salıstırmalı-tariyxiy metod, ertek janrınnıń rawajlanıwı, xalıqlardıń tariyxiy rawajlanıwı menen baylanıslı tu'rde izertlenedi.

Sonday-aq, lingvomádeniy usılǵa da itibar qaratılıwı kerek.Bul usıl xalıqlardıń mádeniy ózgesheliklerin úyreniw hám bul ózgesheliklerdiń folklorda qanday sáwleleniwın úyreniwge tiykarlanadı.

Ertেকlerdi izertlew usılları ózgeredi, hár qıylı waqıtlarda hár qıylı kózqaraslar payda boladı, jańaları payda boladı, ayırımları qollanıılmay qaladı. Biziń pikirimizshe, keyingi waqıtlrda kóp qollanılip kiyatırǵan usılardan biri bul lingvomádeniy usıl - ertekler mádeniyat kózqarasınan kórip shıǵıladı, folklorǵa baylanıslı milliy ózgeshelikler haqqında juwmaqlar shıǵarıladı. Bunnan tisqari, tariyxiy-salıstırıw usılı, ertek janrınnıń rawajlanıwı xalıqlardıń tariyxiy rawajlanıwı menen baylanıslılıǵı koz- qarasınan izertlenedi.

References:

1. English Fairy Tales Collected by Joseph Jacobs Copyright © 2005 The Pennsylvania State University
2. Q.Járimbetov, Q.Orazımbetov. Qaraqalpaq ádebiyatı (Kásip-óner kolledjleri qaraqalpaq emes auditorıyanıń oqıwshıları ushın sabaqlıq). Nókis, «Bilim», 2010
3. Мелетинский Е. М. К вопросу о применении структурно-семиотического метода в фольклористике // Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика
4. Propp, Pojetika fol'klora. Sbranie trudov V.Ja. Proppa [Poetics folklore. Collected works by V. Propp]. Moscow: Labirint.1998, p. 283
5. Zhirmunsky, Skazanie ob Alпамыше и богатырская сказка. М., ИВЛ. 1960. 335 с.
6. Putilov, Фольклор и народная культура, 1976, p. 8
7. Nekolyudov, Структура волшебной сказки. М.; пер. на англ. (Soviet Structural Folkloristics. The ,2001, p. 14
8. Osipova, M.B. Об особенностях перевода фольклорных текстов бесписьменных народов (на материале английского фольклора) / М.В.Осипова // Вестник ВГУ. Серия ЛИМК. 2014-№ 1. – С.78-82 2011, p. 5 -6].